

A vissza nem vont szövetség: XVI. Benedek és a zsidó-keresztény párbeszéd

Egy sokszínű népuradalomban, vagyis pluralista demokráciában a különböző *valóságok közötti párbeszéd* elengedhetetlen, nemcsak a társadalmi béke, valamint az összhang, a harmónia érdekében, továbbá az esetleges viszályok, összetűzések, konfliktusok kezelésére, hanem a vallásoknak a feladatkörébe tartozó kérdéskörök mélyebb, többlátószögű, már-már szinoptikus szemléletű átbeszélése végett is.

A vallásközi párbeszéd módszertanával foglalkozó doktori (PhD-) dolgozatot, amely annak idején könyv alakjában is megjelent, Kránitz Mihály professzor úrhoz írtam (NAGYPÁL 2013). Nem történész vagyok, hanem rendszeres teológus, azon belül is a fundamentális teológia, az alapvető hittan művelője, ezért tanulmányomban elsősorban a zsidó-keresztény párbeszédnek, dialógusnak a teológiai, hittudományi vonatkozásaival foglalkozom, különösen ahogyan azok kapcsolatba hozhatók Joseph Ratzinger életművével.

A vallásközi párbeszéd összefüggésrendszerében

Különösen is igaz a vallásközi párbeszéd jelentősége két olyan vallás esetében, amelyek tulajdonképpen és messzemenően elválaszthatatlanok egymástól, vagyis a *zsidóság és a kereszténység* találkozására. Vallástörténetileg van, aki a zsidóságot egyenesen a kereszténység anyavallásának tartja, de talán pontosabb megfogalmazás, ha a jeruzsálemi templom lerombolása (Kr. u. 70) és a szétszóratás, a diaszpóra utáni, rabbinikus zsidóságot, illetőleg a kereszténységet ugyanazon fa két nagy ágának, egymás vértestvérének tartjuk (NAGYPÁL 2011: 7–16). A római katolikus hagyomány számára olyannyira jelentős pontosan

¹ Iskolavezető, Mathias Corvinus Collegium, Jogi Iskola; egyetemi adjunktus, Eötvös Loránd Tudományegyetem, Állam- és Jogtudományi Kar, Jog- és Társadalomelméleti Tanszék.

eme kétoldalú párbeszéd, hogy nem is a Vallásközi Párbeszéd Pápai Tanácsa (VPPT) foglalkozik vele, hanem az ökumenikus, felekezetközi kapcsolatokat ápoló Keresztény Egység Pápai Tanácsa (KEPT) (KASPER 2011: 25–40).

A vallásközi párbeszédnek sohasem lehet az a *célkitűzése*, hogy a két vallás valamiképpen egyesüljön, netán összeolvadjon, még talán az sem föltétlenül, hogy a két nagy vallási hagyomány és tanítás bizonyos mértékben közeledjék egymáshoz tartalmában, például a dogmatikáját tekintve. Ez fölösleges, lehetetlen és sok esetben botrányos is volna. A vallásközi párbeszéd során sokkal inkább a félreértések tisztázásáról, egymás jobb megismeréséről, a közös célok megfelelő kitűzéséről, az egymásra esetlegesen használt helytelen, bántó, sértő nyelvezet kigyomlálásáról, a tanítás terén pedig részben a másik jelentőségének a fölismeréséről, részben pedig a másakra vonatkozó teológiai tanításoknak az alkalmas helyesbítéséről és illő elmélyítéséről van szó (NAGYPÁL 2009).

Teológiai értelemben véve egy adott vallás számára akkor mondható *megkerülhetetlennek* egy másik (világ)vallással folytatott komoly párbeszéd, ha történetileg a másik vallás valamiképpen nélkülözhetetlen a saját vallási tanainknak a megértéséhez és értelmezéséhez. A kereszténység számára ez a vallás maga a zsidóság: tehát a kereszténység értelmezhetetlen Istennek az emberrel folytatott története legelső, eredeti részének a beható, alapos, közeli ismerete nélkül.

Az *őszövétségi* kutatások (ideértve most a markionita kísértésnek a folyamatos elutasítását is, vagyis a gondolatnak, hogy a kereszténység megáll a lábán a zsidóság megalapozása nélkül is), a zsidó Jézus és Jézus zsidósága, az Isten népe kérdésköreinek kapcsán a kereszténység már egy jó ideje teljesíti is e párbeszédes teológiai feladatait, az elmúlt mintegy száz esztendőben pedig nemcsak egyedül helytállva, hanem a zsidó tudósokkal és a kutatókkal közösen is munkálkodva, velük együttműködve.

A vallásközi párbeszédnek talán a legfájóbb hiánya mind ez idáig az, hogy a találkozásnak a legmélyebb szintjéig, vagyis magáig a *lelkiségi, spirituális párbeszédig* meglehetősen ritkán jutnak csak el a felek: a lelkiségi, például misztikus irodalom (a zsidóságban ennek a csúcsa a haszid hagyomány) közös tanulmányozásán kívül elsősorban a közös imádságos alkalmak, valamint a jelképes, szimbolikus erejű cselekedetek tartozhatnak ide.

Ez pontosan azon szintje a vallási párbeszédnek, ahol a másik fél, esetünkben most a zsidóság, nem akképpen van komolyan véve, mint a múltnak egy darabja, a kereszténységnek a legfontosabb előzménye, hanem a saját, *jelenkori* valóságában is, mint egy *élő*, virágzó és terméseket is hozó *közösség* és hagyomány.

Joseph Ratzinger a Hittani Kongregáció élén

Jelen tanulmányban egy fontos, *nagy gondolkodó* és jelentős egyházvezető, Joseph Ratzinger életművét járjuk körül, mégpedig három szempontból: a teológiának, a társadalomnak, valamint a közéletnek az oldaláról megközelítve azt. Ezen első, teológiai részben beszélünk a keresztény felekezetek közötti, a római katolicizmuson belüli irányzatok közötti, valamint a két vallás, a zsidóság és a kereszténység közötti találkozásról, az ellentétekről és magáról a párbeszédről.

A soá, a holokauszt, vagyis a *vészorszak után* a zsidó-keresztény párbeszéd egy nagyszerű, új lendületet kapott, és immáron addig soha nem tapasztalt gyümölcsöket is hozott. A döntő fordulatot tulajdonképpen – most már visszatekintve ez mindenféleképpen elmondható – az Egyház és a nem keresztény vallások kapcsolatáról szóló 1965-ös Nostra Aetate nyilatkozat híres negyedik pontja hozta, amely még akkor született, amikor Joseph Ratzinger teológiai tanácsadóként szolgált a II. Vatikáni Zsinaton (1962–1965) (II. Vatikáni Zsinat 1965).

A világegyházra kiható érvénnyel ő akkor bocsátkozott belé a zsidó-keresztény párbeszédbe, amikor a Hittani Kongregáció prefektusa, eljárója lett, vagyis 1981-ben. Erre az időre tehető az általa vezetett Hittani Kongregáció *Dominus Iesus* kezdetű, 2000-es megnyilatkozása, amely (különösen a 13–14., valamint a 21–22. pontjaiban) szintén foglalkozik különböző üdvösségtani, szótériológiai, valamint kegyelemtani kérdésekkel is, noha külön egyetlenegyszer sem nem nevesíti a zsidóságot mint vallást (A Hittani Kongregáció Dominus Iesus nyilatkozata 2000).

A *Dominus Iesus* megnyilatkozásnak ilyesféle kérdéskörei például, hogy a Szentlélek kegyelme miként munkálkodik más vallásokban, más vallások hogyan és milyen módon készíthetnek föl az örömhírnék, az evangéliumnak a befogadására, miben áll a hithirdetésnek, a misszióknak a kötelessége az üdv-történet egyetemessége miatt, mit jelent a részt vevő felek egyenrangúsága mint egyenlő személyi méltóság, valamint hogyan jelenik meg az Egyház életében egyre inkább fokozódó mértékben a vallásközi párbeszéd kötelessége és felelőssége.

A szöveget rendkívül sok, gyakran egészen túlfűtött támadás és bírálat, kritika is érte amiatt, hogy nem a tanításnak az egészét, a teljességét fejtí ki, hanem a feladatából kifolyólag bizonyos vallási túlkapásokra fogalmaz meg egy mérséklő, moderált választ, ekképpen a hangvételében mindvégig valamelyest

egyoldalú marad: a teljes kép érdekében tehát mindig érdemes együtt olvasnunk a zsinati határozatnak a más vallások és felekezetek szinte csak előremutató oldalait méltató szövegével, vagyis a *Dominus Iesust a Nostra Aetate*val.

Szintén Joseph Ratzinger prefektusi, előjárói szolgálatának az idejére esik a Pápai Biblikus Bizottság (PBB) 2002-es megnyilatkozása, amely *A zsidó nép és szent iratai a keresztény Bibliában* címet viseli. Ennek a megalkotásában ugyan ő maga közvetlenül nem működött közre, a jelzett hivatalából fakadóan azonban a legvégső változatnak a kialakításában igenis tevékenyen részt vett (Pápai Biblikus Bizottság 2002).

Rendkívül nagy erénye eme szövegnek, hogy a Szentírás zsidó megértését és értelmezését nemcsak a kereszténység előtti zsidóságnak a szempontjaira és a fölfogására szűkíti le, hanem helyet kapnak benne a jelenkori zsidóság élénk, élő szempontjai is: „idősebb testvéreink”-nek ezáltal nemcsak az eddigi, történelmi jelentősége tárul föl előttünk, hanem a jelenben is élő, működő, lelki eredményeket is termő közösségként állnak végre előttünk, akiknek a párhuzamos megértései és szövegértelmezései minden bizonnyal termékenyen hathatnak a különféle keresztény megközelítésekre is.

XVI. Benedek pápa péteri szolgálata

Prefektusként, előjáróként még nem, pápaként azonban már nagyon is lehetősége nyílik egy egyházi vezetőnek arra, hogy az egyes teológiai kérdéseken, valamint a különböző szakmai kapcsolatokon túl a *jelképes cselekedeteket*, szimbolikus gesztusokat is hatékonyan gyakorolja más vallások, ekképpen a zsidóság felé is. A római katolikus egyházban Szent II. János Pál pápa (pápasága: 1978–2005) volt a nagymestere a résztvevőknek és a nézőknek az emlékezetébe, szívébe is beleégő, valamint a szemléletébe is messzesemenően beépülő, igen nagy hatású tetteknek, föllépéseknek és megszólalásoknak.

Elegendő a szent pápának a római nagyzsínagógában tett, 1986-os esztendőbeli látogatására, valamint az ott elmondott emlékezetes beszédére gondolnunk (II. János Pál 1986); vagy arra, amikor 1979-ben ellátogatott a lengyelországi, auschwitzi náci megsemmisítőtáborba (II. János Pál 1979); illetőleg amikor 2000-ben a szentföldi zarándokútja részeként imádkozott a jeruzsálemi Siratófálnál, és utána üzenetet mondott a Világ Igaza („*Jád Vášem*”) múzeum épülete előtt is (II. János Pál 2000). 1993-ban pedig a Szentszék mint nemzetközi

jogi jogalany végre hivatalos diplomáciai kapcsolatokat is létesített a már jóval korábban, egészen pontosan 1948-ban létrehozott Izrael állammal (NAGYPÁL 2009: 80–88).

Szent II. János Pál pápa mindezekkel mintegy hagyományt is teremtett az utódai számára, hiszen XVI. Benedek pápának az egyik legelső dolga az volt 2005-ben, hogy a tiszteletét tette a kölni zsinagógában (XVI. Benedek 2005); majd – 2006-ban – elment az auschwitzi táborba is, ami a finoman szólva is terhelte német múltat tekintve sokkal-sokkal különösebb és megrázóbb jelenlét volt, mint ugyanez a tett a lengyel származású pápa esetében (XVI. Benedek 2006).

A 2008-ban, az Amerikai Egyesült Államokban (USA) tett utazása során pedig nem mulasztotta el XVI. Benedek pápa azt, hogy New York városában el ne menjen az egyik zsinagógába (XVI. Benedek 2008). Hasonlóképpen 2009-ben a Szentföldre és Jeruzsálembe is ellátogatott (XVI. Benedek 2009); 2010-ben pedig a római nagyzinagóga épületébe (XVI. Benedek 2010). Gyaníthatjuk azt, hogy az összes ezután következő római katolikus egyházfő is igyekszik majd mindezen alkalmakat az utazási, látogatási naptárába időben beépíteni.

Különböző személyes ismeretségek és kiépülő barátságok terén is mindketten igen sokat tettek a két vallás egyre szorosabbra fonódó kapcsolataiért: II. János Pál pápa egészen a haláláig ápolta a viszonyt a lengyel hazájából ismert rabbi barátaival és a többi zsidó gondolkodóval. XVI. Benedek pápa pedig különösen is Jacob Neusner rabbival ápolt mély és jó szakmai kapcsolatokat, akinek az *Egy rabbi beszélgetései Jézussal* című, 1993-ban megjelent könyvét a maga részéről az egész zsidó-keresztény közeledés egyik legkiválóbb könyvének tartotta (NEUSNER 1993).

A *történelem* mindig is alaposan rányomja a bélyegét a kétoldalú kapcsolatokra az egyes vallások között, a zsidóság és a kereszténység viszonyánál terheltebbet pedig – legyünk őszinték – igencsak keveset ismerünk. Elég, ha csak a gettókra, a különböző ismétlődő, vissza-visszatérő pogromokra, a vallási és a világi zsidóellenességre (vagyis az antijudaizmusra és az antiszemitizmusra), a keresztes háborúk hosszú évszázadaira, illetőleg a megvetés tanítására gondolunk ehelyütt.

Nem véletlen, hogy a kétoldalú, azaz bilaterális kapcsolatok tekintetében különösen is három nagyobb kérdéskör, vagyis az antiszemitizmus, a soá, illetőleg Izrael állam uralja nagyrészt a közbeszédet – teológusként azonban általában és most sem elégedhetünk meg pusztán eme fontos politikai témáknak a főlemlegetésével.

Pápaként és egyházfőként – többek között – akkor futott bele XVI. Benedek az igencsak megterhelt közös történelem kérdésébe, amikor a II. világháború pápájának, vagyis XII. Piusznak az igen hosszú ideig tartó boldoggá avatási ügyeit felügyelte: 2009-ben ugyanis „tisztetletreméltó” címet kapott XII. Piusz a római katolikus egyházban. Miután ezen egyházfőnek a történelmi megítélése finoman szólva korántsem egységes, meglehetősen heves és érzékeny viták övezték eme lépést még a zsidó oldalról is.

Egy másik Piusszal kapcsolatban is meglehetősen gondoljai támadtak XVI. Benedeknek, mégpedig amikor a tradicionalista Szent X. Piusz Társaság négy püspökének a kiközösítését végül visszavonta, a 2009-es esztendőben (X. Piusz 2009). Ez nem kis méretű feszültségeket okozott az Egyházban a zsidósággal fennálló viszonyt illetően, minthogy a tradicionalista vallási vonalnak néhány kiemelkedőbb résztvevője nem támogatja a kétoldalú vallásközi párbeszédet, ellenzi a kettős szövetség teológiáját, még mindig főlemlegeti az istengyilkosság vádját, bizonyos összeesküvés-elméleteknek a burjánzását megengedi, és még holokauszttagadó tag is jelen van a körükben.

A 2007-es esztendőben pedig a *Summorum Pontificum* kezdetű hivatalos egyházi megnyilatkozás váltott ki különböző ellenérzéseket (XVI. Benedek 2007), amikor a tradicionalistáknak olyannyira kedves, hozzájuk nagyon közel álló, úgynevezett tridenti, latin nyelvű szentmisével kapcsolatban engedélyezett XVI. Benedek pápa olyasféle szófordulatokat, amelyek előnytelen színben tüntetik föl a zsidóságot, olyannyira, hogy a vakságra és a sötétségre vonatkozó ezen utalásokat – a heves tiltakozások hatására – végül teljesen ki is kellett venni az ünnepélyes szövegből.²

XVI. Benedek pápának a názareti Jézusról írott, 2011-es könyve több teológiai tanítást és hittudományi állítást is helyretett a zsidóság vonatkozásában, különösen is az *istengyilkosság* szörnyű – és már nagyon régtől fogva hangoztatott – vádját, amely a továbbiakban már teológiailag egyáltalán nem bizonyul tarthatónak (RATZINGER 2013). A továbbiakban egyetértés van arról, hogy sem a zsidóság egésze a történelemben, sem pedig a kortárs zsidóság akármelyik képviselője nem tehető testületi, kollektív módon felelőssé az egyik nagy tekinthető tagjuknak, vagyis Jézusnak a (kereszt)haláláért.

² A tradicionalista mozgalommal például Botos Máté, MCC-s munkatársam dolgozata is foglalkozik.

Az emeritus pápa

Jelen tanulmányomnak a címét részben az a tény is ihlette, hogy Görföl Tibor kollégámmal, a *Vigilia* jelenlegi főszerkesztőjével, valamint Dobos Károly Dániellel, az Országos Rabbiképző – Zsidó Egyetem (ORZsE) oktatójával és a Pázmány Péter Katolikus Egyetem (PPKE) Bölcsészeti- és Társadalomtudományi Kara (BTK) tanszékvezetőjével *A vissza nem vont szövetség* címmel szerkesztünk egy háromkötetes, bevezetőkkal ellátott szöveggyűjteményt, amely a zsidó-keresztény párbeszédnek tulajdonképpen valamennyi jelentős, ma már mérföldkőnek számító teológiai eredményét végre magyar nyelven is összefoglalja. E fordításkötetünkben számos, e helyütt is említett megnyilatkozás szerepel majd.³

XVI. Benedek pápa 2013-ban végül – hosszas gondolkodás után – lemondott a pápai trónról. Immáron emeritus pápa volt akkor, amikor – a 2015-ös esztendőben – beérett a hosszú évekkel korábban megkezdett munkája a Vallási Kapcsolatok a Zsidósággal Bizottságnak (VKZsB), és a Nostra Aetate negyedik pontjának az ötvenedik évfordulója alkalmából megjelentek a megfontolások a zsidó-katolikus kapcsolatokat érintő egyes teológiai kérdésekről (VKZsB 2015). Eme megnyilatkozás a Rómaiaknak írt levél szövegéből (Róm 11,29) veszi a címét: „Isten adományai és meghívása visszavonhatatlan!”

Ez a kiváló szöveg – többek között – az *üdvösség* történetével is foglalkozik, és kijelenti, hogy az *üdvösség* magának a zsidó vallásnak is a sajátja, hiszen Isten – Aki nyilvánvalóan ugyanaz az egyetlen Isten mindkét közösség számára – soha nem vette el az *üdvösség* lehetőségét eme közösségtől. Az *üdvösség* közelsége nemcsak történelmileg és történetileg jellemezte a zsidóságot, hanem a jelenben is, sőt Isten egész *üdvtervének* a beteljesedése, a közös végidőtani, eszkatológiai várakozás (mégpedig a Messiás első, illetőleg második eljövételére a két vallásban), amikor majd Isten lesz minden mindenben (lásd 1Kor 15,28), a végidőbeli jövőre nézve is szorosan összeköti a két vallási közösséget.

A zsidók felé gyakorolt *hithirdetés*, misszió is jelentősen más fénytörésbe kerül immáron, mindezen meglátások nyomán. Az újkori hithirdetéstanban, a modern missziológiában háromféle, igencsak markáns hozzáállás különíthető el a zsidósághoz mint valláshoz és néphez. Egyfelől vannak olyanok, akik kulcsfontosságúnak tartják a zsidóságnak a krisztushívővé megtérését ahhoz, hogy az *üdvösség* történelmi útja végezetül beteljesedjék. Másfelől vannak,

³ Az első kötet előreláthatólag a 2024-es esztendőben jelenik meg, a Szent István Társulat (SztIT), valamint az MCC Press közös kiadásaként.

akik pontosan ugyanolyan fontosnak tartják a zsidóság megtérését, mint bármelyik másik népet a múltban, a jelenben, valamint a jövőben. Harmadrészt pedig vannak, akik szerint a zsidó vallás és közösség egyáltalán nem célpontja a hit hirdetésének, minthogy Istennel már most is egészen különleges a viszonyuk. A harmadik fölfogás és álláspont van erőteljesen képviselve eme 2015-ös szövegben is.

Az emeritus pápa csupán igen kevés szöveget jelentetett meg a végleges visszavonulása után. A 2018-as esztendőben írott tanulmánya azonban, amely a *Communio* folyóirat oldalain látott napvilágot (XVI. Benedek 2018), mégis kiemelkedik ezek közül. Ezen írásában XVI. Benedek pápa a Nostra Ætate megnyilatkozásnak a már korábban is említett jelentős szakaszát elemzi behatóan a zsidó-keresztény párbeszéd egészének az összefüggérendszerében. Az írásnak a negyedik, vagyis az utolsó része pedig szintén *A vissza nem vont szövetség* címet viseli.

Írásában a *helyettesítés* tanítását (vagyis hogy a kereszténység immáron mindenben a zsidóságnak a helyére lépett, azt mintegy fölősslegessé téve a valástörténetben) mind a templomi szertartásnak, mind a szertartással kapcsolatos törvényeknek, mind pedig az erkölcsiségnek a tekintetében cáfolja, rámutatva mindazonáltal a kereszténység gyökeres újdonságára is ezeken a területeken.

A vissza nem vont szövetségnek, más szóval a *kettős szövetségnek* a tanítása még nem szerepel a Nostra Ætate megnyilatkozás szövegében, hanem legelőször II. János Pál pápa használta ezt, mégpedig 1980-ban, Mainzban. Azóta pedig már belékerült a Katolikus Egyház – 1997-es kiadású – *Katekizmusába* is, amelynek összeállításában egyébként Joseph Ratzingernek kulcsszerepe volt: „Az Ószövetség a Szentírás el nem hagyható része. Könyveit Isten sugalmazta és maradandó értékük van, mert a régi szövetség soha nem lett visszavonva” – mondja ezen összeállításban a 121. pont (KEK 1992).

Eme gondolat egészen pontosan arra az újszövetségi, szentírási hagyományra tekint és megy vissza, amely – főként – a Galátákhoz írt levélre támaszkodik, és amely szerint Isten szövetségei egész sorát köti meg egymás után az emberiséggel. Ekképpen például az ábrahámi szövetséget követi a történelemben a mózesi szövetség Isten és ember között. Figyelemre méltó, hogy az Ótestamentum és az Újtestamentum elnevezésében nem a szövetség, hanem a *testamentum* szó szerepel. E hangsúly szerint pedig Istennek a keresztényekkel kötött szövetsége egyáltalán nem érvényteleníti a korábbiakat: „Ha mi hűtlenné válunk, Ő hű marad, mert Önmagát nem tagadhatja meg” – ahogy a Timóteusnak írt második levél fogalmaz (2Tim 2,13).

Látjuk tehát azt, és a tanulmányomban pontosan eme meglátást igyekeztem bővebben kibontakoztatni, hogy az a majdnem negyven esztendő, amelyet XVI. Benedek pápa az Egyház közvetlen élvonalában töltött, a hagyományközi, azon belül is a zsidó-keresztény párbeszédnek tulajdonképpen a legizgalmasabb, legforrongóbb időszaka.

Miközben – hármass bontásban – ezen kivételes embernek az életművén végigmentünk, ott sorjáztak előttünk a leglényegesebb teológiai kulcsfogalmak is, mint amilyen a hithirdetés (a misszió), a végidők (az eszkatológia), a messianizmus, a szentírástudomány (a biblikus teológia), a megértéstan és értelmezéstan (hermeneutika), a szövetségteológia, a helyettesítés, az üdvösség (a szótériológia), a történelembölcsélet (történelemfilozófia), az erkölcs (az etika), valamint a megbocsátás.

Ezáltal pedig elének tárul a keresztény önazonosság, identitás számára alapvető kétoldalú párbeszéd teljes kérdéskörterképe is, és mindegyik csomóponthoz tudtuk kötni Joseph Ratzinger életművét is, aki előbb hivatalvezető teológusként, majd egyházfőként, végül pedig a háttérben munkálkodó tekintélyként döntő módon tette le a névjegyét a zsidó-keresztény párbeszéd kulcsfontosságú területén is.

Irodalomjegyzék

- II. Vatikáni Zsinat (1965): *Nostra Aetate kezdetű nyilatkozata az Egyház és a nem keresztény vallások kapcsolatáról*. Online: www.vatican.va/archive/hist_councils/ii_vatican_council/documents/vat-ii_decl_19651028_nostra-aetate_hu.html
- A Hittani Kongregáció Dominus Iesus nyilatkozata (2000): *Jézus Krisztus és az Egyház egyetlen és egyetemesen üdvözítő voltáról*. Online: www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/documents/rc_con_cfaith_doc_20000806_dominus-iesus_hu.html
- A Katolikus Egyház Katekizmusa. A Római Katolikus Egyház tanításának összefoglalása* (1992). Online: <https://archiv.katolikus.hu/kek>
- Alapszerződés a Szentszék és Izrael állam között (1993). Ford. Völgyesi Levente. In NAGYPÁL Szabolcs szerk. (2009): *Az ökumenikus és a vallásközi párbeszéd útja: Hivatalos egyházi megnyilatkozások*. Budapest–Pannonhalma: L'Harmattan – Békés Gellért Ökumenikus Intézet, 80–88.

- BATTISTA RE, Giovanni (2009): *Decree Remitting the Excommunication „Late Sententia” of the Bishops of the Society of St. Pius X.* Online: www.vatican.va/roman_curia/congregations/cbishops/documents/rc_con_cbishops_doc_20090121_remissione-scomunica_en.html
- XVI. Benedek (2005): *Apostolic Journey to Cologne on the Occasion of the XX. World Youth Day: Visit to the Synagogue of Cologne: Address.* Online: www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2005/august/documents/hf_ben-xvi_spe_20050819_cologne-synagogue.html
- XVI. Benedek (2006): *Pastoral Visit in Poland: Address: Visit to the Auschwitz Camp.* Online: www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2006/may/documents/hf_ben-xvi_spe_20060528_auschwitz-birkenau.html
- XVI. Benedek (2007): *Apostolic Letter Given Motu Proprio Summorum Pontificum on the Use of the Roman Liturgy Prior to the Reform of 1970.* Online: www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/motu_proprio/documents/hf_ben-xvi_motu-proprio_20070707_summorum-pontificum.html
- XVI. Benedek (2008): *Apostolic Journey to the United States of America (USA) and Visit to the United Nations Organization (UNO) Headquarters: Meeting with Representatives of the Jewish Community (Park East Synagogue, New York).* Online: www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2008/april/documents/hf_ben-xvi_spe_20080418_synagogue-ny.html
- XVI. Benedek (2009): *Pilgrimage to the Holy Land.* Online: www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/travels/2009/outside/documents/holy-land.html
- XVI. Benedek (2010): *Visit to the Synagogue of Rome: Address.* Online: www.vatican.va/content/benedict-xvi/en/speeches/2010/january/documents/hf_ben-xvi_spe_20100117_synagoga.html
- XVI. Benedek (2013): *A Názáreti Jézus I–III.* Budapest: Szent István Társulat.
- XVI. Benedek (2018): *Grace and Vocation without Remorse: Comments on the Treatise De Iudæis. Communio*, 45(1). Online: www.communio-icr.com/articles/view/grace-and-vocation-without-remorse
- II. János Pál (1979): *Apostolic Pilgrimage to Poland: Holy Mass at the Concentration Camp: Homily.* Online: www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/homilies/1979/documents/hf_jp-ii_hom_19790607_polonia-brzezinka.html
- II. János Pál (1986): *The Roots of Anti-Judaism in the Christian Environment: From the Pope's Discourse during His Visit to the Rome Synagogue.* Online: www.vatican.va/jubilee_2000/magazine/documents/ju_mag_01111997_p-42x_en.html

- II. János Pál (2000): *Jubilee Pilgrimage to the Holy Land: Speech of Visit to the Yad Vashem Museum*. Online: www.vatican.va/content/john-paul-ii/en/travels/2000/documents/hf_jp-ii_spe_20000323_yad-vashem-mausoleum.html
- KASPER, Walter (2011): A zsidó-keresztény viszony legújabb fejleményei. In DOBOS Károly Dániel – NAGYPÁL Szabolcs (szerk.): *Kizöldülő olajfa: Hivatalos megnyilatkozások a zsidó-keresztény párbeszédben*. Budapest–Pannonhalma: L'Harmattan – Békés Gellért Ökumenikus Intézet, 25–40.
- KOCH, Kurt – FARREL, Brian – HOFMANN SDB, Norbert (2015): „The gifts and the calling of God are irrevocable” (Rom 11:29): A Reflection on Theological Questions Pertaining to Catholic–Jewish Relations on the Occasion of the 50th Anniversary of “Nostra Aetate” (No. 4). *Dicastery for Promoting Christian Unity*. Online: www.christianunity.va/content/unitacristiani/en/commissione-per-i-rapporti-religiosi-con-l-ebraismo/commissione-per-i-rapporti-religiosi-con-l-ebraismo-crre/documenti-della-commissione/en.html
- NAGYPÁL Szabolcs szerk. (2009): *Az ökumenikus és a vallásközi párbeszéd útja: Hivatalos egyházi megnyilatkozások*. Budapest–Pannonhalma: L'Harmattan – Békés Gellért Ökumenikus Intézet.
- NAGYPÁL Szabolcs (2011): A zsidó-keresztény párbeszéd hivatalos megnyilatkozásai az ökumenikus mozgalomban. In DOBOS Károly Dániel – NAGYPÁL Szabolcs (szerk.): *Kizöldülő olajfa: Hivatalos megnyilatkozások a zsidó-keresztény párbeszédben*. Budapest–Pannonhalma: L'Harmattan – Békés Gellért Ökumenikus Intézet, 7–16.
- NAGYPÁL Szabolcs (2013): *Párbeszédtükör: A vallásközi találkozások módszertana*. Budapest: Magyar Vallástudományi Társaság – L'Harmattan.
- NEUSNER, Jacob (1993): *A Rabbi Talks with Jesus: An Intermillennial Interfaith Exchange*. New York: Doubleday Publishing.
- Pápai Biblikus Bizottság (2002): *A zsidó nép és szent iratai a keresztény Bibliában*. Online: www.vatican.va/roman_curia/congregations/cfaith/pcb_documents/rc_con_cfaith_doc_20020212_popolo-ebraico_hu.html